

все, що відбиває в собі процес цього будівництва, в даному разі — в літературних формах. Незалежно від їх естетичної цінності, ця література була дуже активним фактором життя, не менш як у процесі першого відродження, розгляненого в попереднім томі. Історія літератури єсть історія літератури, це ми повинні пам'ятати, щоб не заганятися занадто далеко в сферу письменності нелітературної. Але, з другої сторони, ми не можемо забувати, що естетика й формальні літературні прикмети — не одинокий критерій літературного значення твору; емоція і вплив на уяву осягається часом і іншими засобами, і не раз в історії літературно-формально невисокі твори мають більше значення з цього становища емоціонального впливу, ніж різні естетичні пустоцвіти. А лишається ще один критерій — більш і менш повне відбиття напрямних ідей епохи, її динаміки. Нагадаю це читачеві, щоб зробити його більш терпеливим і поблажливим для тих не дуже яскравих, а часто таки й дуже неяскравих писань, з котрими я вважаю потрібним його познайомити, щоб увести в той інтелектуальний процес, що на основах старої київської традиції, відроджуючи її на добро Русі, засобами пережитого відродження, під впливами економічних і соціальних обставин цієї нової України, творив підстави її культурного життя — на довгі віки.

Лаврський гурток і його книжна продукція. В повнім контрасті до тісної “Руської вулиці” Львова, де наростав культурний рух XVI в., Київ першої половини XVII в., до котрого той рух перекочував поволі протягом цілого того півстоліття, являв собою незвичайно простору і різноманітну систему осель різного соціального, правного і культурного характеру, широко розкидану по обох сторонах Дніпра на довгі милі від старого історичного осередку. Властиве місто сиділо на теперішнім Подолі — невелике, але рухливе і повне великих гадок про свою славу минувшину, свої великі привілеї і свої широкі перспективи. Боплан перед Хмельниччиною рахує в нім всього 5—6 тис. мешканців; його укріплену частину описує як трикутник в 4 тисячі кроків вздовж Дніпром і 3 тис. впоперек. Але ця невеличка міщанська громада, як я кажу, мала великі пре-

тензії, її торговельні зносини сягали широко і ще далі — її плани. Випросивши собі, з приводу Менглі-Гераєвого погрому, право безмитного торгу у всім В. кн. Литовським, вона розширила потім це право на Польську Корону, а на початку XVII в., користаючи з польської експансії в землях Московських, не на жарт думала про таку ж свою експансію, торговельну і культурну, в безмежних просторах Московського царства: при першій же поході псевдо-Дмитрія на Москву через Київ випросила собі привілей на безмитний торг на Московщині, і скоро тільки польські війська ввійшли до Москви, зараз вислала туди своїх людей, щоб розглянутися на нових ринках і закріпитися на них¹. Крим, Вільно, Москва, Краків — це тільки рукою сягнути цьому рухливому, загартованому в вікових змінах фортуни міському осередкові, дарма що ні людський матеріал, ні економічні засоби, ні культурний капітал в тім часі не відповідали таким претензіям і планам.

Воєводський замок на теперішній Киселівці (що одержала своє ім'я від останнього воєводи, Адама Киселя) сидів над його душею як історичний конкурент і ворог: представник державної езекутиви, воєнної влади, шляхетської юрисдикції супроти упривілейованого магістрата королівського міста. Між підвоєводою, що тут фактично резидував, заступаючи ніколи не присутнього воєводу, і його залогою, з його юрисдикцією і всякими фіскальними претензіями і правами, з одної сторони, і з магістратом — з другої, йшла вічна, безнастанна і часами доволі-таки прикра війна.

Старий княжий город, в сусідстві Киселівки, в ці часи ледве існував: митрополитанська кафедра, св. Софія, до часів Петра Могили номінально приналежна до уніатських митрополитів, фактично стояла пустою, і тільки Михайлівський монастир становив доволі визначну, людну і добре загошподаровану оселю. Але властиве чернецьке царство сиділо по другій стороні хрещатицької долини, на Печерську. Це була ціла церковна державка, не гірш римського Ватикану, — печерська цитадель, окружена на всі боки десятками монастирських хуторів, сіл і навіть містечок. Павел, архідиякон алепський, що залишив нам таке мальовниче оповідання про нього з р. 1654, не при звичаєній бачити

¹ Див. у V томі, с. 477–80, записки Б. Балаки про цю подорож.

де-небудь таке православне дозвілля, з здивованням оповідає про свою подорож через це чернецьке царство — від Василькова, печерського містечка на півдні, до самого Печерського акрополя; він рахує 4 до 5 тис. домів, що належали цьому монастиреві, тимчасом як самої братії, казали йому, до 500 душ. Захоплюється багатством, дозвіллям, порядком і стильністю цієї монашої республіки: безкраїми садами, незчисленними церквами, культурною обстановою монаших келій, красою богослужень, продуктивністю монастирської друкарні і т. д., і т. д.

До XVII в. це був великий некрополь України. Ми бачили в попередніх томах розмальовані фантазією покоління оповідання про тутешні богатирські могили, про безконечні підземелля, що криють у собі не тільки домовини колишніх героїв Русі, але й її багатства¹. Це легендарне багатство минулого було підставою існування в теперішності. Не тільки свою славу, своє багатство, свої достатки, навіть серед найтяжчої руїни Подніпров'я, Печерський монастир завдячував тому, що поволі став дійсним гробівцем старої Русі — всіх тих княжих, панських і великоміщанських родів на просторах українських, білоруських, а почасти навіть і великоруських земель, які жили в собі традиції свого руського походження, своєї приналежності до великого “грецького світу”. “Велика церква” лаврська і її печерні каплиці були одним колумбарієм, гробовищем українського та білоруського магнатства. Омельковичі-Слуцькі, Острозькі, Вишневецькі, Сангушки, Гольшанські і т. д., різні княжни московські, тверські і под. спочивали тут², і не тільки їх потомки пам'ятали про це, але і сторожі тутешніх гробів, печерські старці, з свого боку, розуміється, не залишали нагадувати їх потомкам ці предківські могили, монастирські пам'ятники, що чекають свого продовження від наступних поколінь. Ці безконечні монастирські села, селища, ловища, боброві гати і річні перевози, котрими володів монастир (опись маєтків, споряджена 1593 р., рахує 2 міста, 50 сіл і безконечне число менших володінь), все це,

¹ Див. т. IV, с. 64 і далі.

² Перегляд головніших гробівців і збірку написів, частиною реальних, здебільшого “літературно” перероблених, подає Кальнофойський у своїй “Тератургімі” — панегірику Печерської Лаври.

головно, були такі “свічки на гріб”, записи на вічне поминання, задушні служби, і печерська братія жила з мертвих і жила для мертвих, занурена в спомини минулого та їх консервацію.

Енергійний потомок галицького боярства поставив завданням перевести її на працю для сучасності і будучності, перекинути до лаврських мурів ту працю, котрій не ставало ні повітря, ні засобів у львівському гетто, зробити Печерський монастир культурною робітнею Русі.

На жаль, не маємо ніяких докладніших вказівок, як цей план повстав і як здійснювався — самі тільки загальні відзиви його наступника Копистинського та панегіриста-біографа Ол. Митури (“Візерунк цнот”). З них можна витягнути вказівки про два способи, котрими він збивав свою печерську академію: він “зводив”, викликав учених людей з інших сторін (передусім, очевидно, з найбільшого тодішнього їх огнища і розсадника — братського львівського), і він “задержував”, старався затримати в Києві тих “ієрокліриків”, які там звідки-небудь з’являлися, знайти їм тут “пристойне виховання” (передусім, очевидно, в своїм Печерським монастирі, котрого був господарем, а коли це були люди жонаті, з родинами — то на якійсь київській парафії). Маємо цікавий з цього погляду його лист до львівських братчиків 1619 року, що кидає деяке світло на цей процес збивання ученого київського гуртка: я позволю собі навести його головнішу частину:

“Ноч в клопотах и фрасунках уставичных будучы не паметаю гаразд, абым до ваших милостей о узыченье отца Памвы для работы друкарское овде, до сего дому божого, монастыра Печерского писати мел, окром до самогом его писал и килькакрот посылал. Еднак их приехавши писанье от ваших милостей под печатью братства ваших милостей оттоль отдал ми, и так он се zde за зятягом от мене время немалое работою своею (што без шкoды значьное быти не могло!) мешкал; и коррыктатором быти поднявши се в той работе, которое ся поднял и на себе взял, дозорцою был; и по сконьченью оное от сеe светое обители от мене ест мирно отпушен, — ку вашей милости ставити се маeт”¹.

В можливо м’якій формі шановний архімандрит перепрошує львівських братчиків, що він не “позичив” у них

¹ Крыловскій, Львовское ставроп. братство, додаток, с. 65–6.

отця Памву, а, так би сказати, “зманив” його до себе, з огляду на пильну потребу в добрім друкарі-коректорі, але тепер кінець кінцем по закінченні цього видання (очевидно, “Анфологіона”, 1619) він повертає його в цілості. Але поворот цей чисто формальний: отець Памва, очевидно, вертався тільки на те, щоб полагодити свої справи у Львові і, забравши свою родину (сина і брата, може, ще кого), повернутися під затінок Печерського монастиря назавсіді!

Коли почав Плетеницький такі заходи коло “затеганя людей учоних”, на це не маємо ніяких безпосередніх вказівок, але я свого часу вказав, як цікавий симптом, скаргу, занесену перед королем літом 1608 р. від печерських ченців на Плетеницького і монастирську старшину, що вони не знають де дівають монастирські доходи, замість аби обертати їх на прожиток монахів, і тих, котрі пробували доходити цих грошей, вони різними способами карають і з монастиря виганяють¹. Хронологічно це сходиться, як бачимо, з тим моментом, коли Стрятинська друкарня втратила інтерес для родини Балабанів, після смерті її фундатора (пом. 1607), і після того, як провалилися надії на львівське владництво, і власники її могли заявити бажання її продати. Очевидно, що в зв’язку з планом придбання її для Печерського монастиря, що мусів у той час виникнути у Плетеницького і його однодумців (1607–8), вони почали на це збивати гроші, можливо, скорочуючи витрати на інші монастирські справи.

Разом з тим виникла потреба в книжних людях, ознайомих з друкарською технікою і здатних до літературної роботи.

Сам Плетеницький, здається, не був літератором: в похвалах, так щедро розсипуваних йому за життя і по смерті членами печерського гуртка, ми ніде не знаходимо вказівок на його працю як письменника. Його славлять тільки як ініціатора, організатора, книголюбця, “учених людей прибіжище”, і він сам у своїй передмові до “Бесід Івана Златоустого” — своїм передсмертнім ісповіданні, яке від нього маємо (я не певен у тому, чи ним самим воно було й написане, може бути, що від його імені писав це якийсь інший лаврський книжник), говорить про себе тільки як про ви-

---

¹ Див. Історію України, VII, с. 406.

давця і своїм ділом вважає “священними книгами исполняти церкви”. Тому я не певен, чи навіть ці кілька передмов, видрукованих у лаврських виданнях від його імені, були справді ним написані. Передмови з останніх років, 1623–4, коли він, як свідчить Копистинський, уже втратив зір і був у великій схимі, майже напевно що не були ним написані, хіба за його вказівками тільки; а тим самим і його авторство першої передмови до печерського “Часословця” 1617 р. для мене не дуже певне, хоча ці передмови й можуть віддавати його, так би сказати, програму роботи — мабуть, так й віддають, і з цього погляду мають безсумнівну вартість¹.

---

¹ З цих мотивів я вважаю корисним навести на сім місці два уривки з цих передмов — з “Часословця” 1617 р., першого лаврського видання, і з “Бесід Івана Златоустого”, що кидають світло на видавничу роботу, підняту Плетеницьким: “Єлісей Плетенецкий, архимандрит печерської київській, православному роду Російському, сыном церкви восточна възлюбленнѣйшим, душеспасытелнаго здравіа. Якоже убо по даннѣй благодати в вѣвѣреннх ми, яже в обители свята Лаври Печерскіа внутр — уду и внѣду (в справах внутрішніх і відносних зовнішніх) подвизаяй ся и в благочестіи церкви восточна ревнуяй перебуваю: сице и душеполезными, правовѣрных сынов тоя сердца веселити и в правовѣрїи утверждати, и удобряти изволих церковными книгами. В началѣ же непщенах (думав) предъпослати книгу малу аки предтечу, да управит путь болшим — ни бо и день кромѣ своего предтечи — деньница бывает. И не инуже приличнѣ судих, яко еже молитвенную книгу пореклом Орологіон, в немже в свободныя и в постныя дны богодуновенныя обрѣтают ся молитвы... Ксимже и умолен быв правовѣрными, яко да исполнит ся требованіе, еже в училищех в православном градѣ Кіевѣ и в прочіих”.

“Бесіди”: Въжделніем възделѣх о Господѣ трудолюбным являти ся в всѣх благих яке отвнутр духовных и яже отвнѣ ключимых исправленіих и дѣланіих и зданіих (як у справах свого внутрішнього життя, так і зовнішнім будівництві). Пресладчайшій же Ісус Христос... видяй сердца моего расположение, и в болшая сътвори мя десна, сирѣч изволи даровати поученіе уму моему еже священными книгами исполняти церкви, в духовное душем вѣрных веселіе и радость, и в съзиданіе их в многіа и различныя добродѣтели. И по прежде убо помощію божією изданных книгах нынѣ наипаче неизреченная благодаренія възсылаю, яко в вечер моєа жизни и кончанія рабу своему благоволи явити сію благодать,

Як головна ж літературна сила, котру Плетеницький відповідно оцінив і не тільки дав усяку можливість науковій праці, але поставив на чолі всієї літературно-наукової роботи, провів на позицію свого “намісника” і таким чином ще за життя свого приготував йому наступство на архимандрії, був Захарія Копистинський, дійсно одна з найбільших літературних сил цієї доби і, безперечно, найбільший ерудит, якого мала тодішня Україна. На жаль, ніяких біографічних відомостей про нього, понад те, що дають його видання, ми не маємо цілком, і зовсім не відомо, коли і як з’явився він у Києві. Його помічник у видавничій роботі, Памва Беринда, присвятивши спеціальну передмову звеличенню роду Копистинських і прославивши як умів усяких інших представників цієї фамілії, тільки побіжно згадав, що великі церковні заслуги покійного перемиського владика Михайла Копистинського (що помер в р. 1610) продовжуються “його двома синовцями, велебними Захарією і Василієм освяченими в чину с. ангельського иноческаго звання — котори так правою богословією як и животом побожным и прикладным сияют”¹. З того ми знаємо, що Захарія походив з цієї дрібношляхетської родини Перемиської землі, з котрої вийшов перемиський владика. Де він здобув свою дуже високу, як на ті часи, освіту, цілком не знаємо; з його “Палінодії” можемо доміркуватися, що він чимало подорожував, перше ніж осівся в Печерськ

сирѣчь святого Іоанна Хризостома... книгу Бесѣд и Толкованій на святаыя святого апостола Павла 14 посланія видѣти и издати. О еяже исправленіи и съвершеніи многое в благости божіей промышленіе, попеченіе и иждивеніе (видатки) творихом. Любомудрцеви убо и учителей разумичных в се истое дѣло в еллиногреческом и илирическом (словянскім) языцѣх художнѣ искусных, в богословіи просвѣщеніе имущих и в православіи неззорно и непорочно благочествующих такожде и маістеров в художествѣ типографіи благоискусных събравше, коегождо в свой ему искус разума и дѣйства вчинихом. И дѣло сіе (книгу “Бесід Івана Золотоустого”) якоже зрите благохудожно... съвершихом (Передр. в додатках до книги Тітова: “Типографія Кієво-печерской лавры”, випущених під заголовком: “Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні”, с. 3 і 53). Передмова до “Часословця” ясно показує, що це була перша книга, випущена з Лаврської друкарні.

¹ Передруковано там же, с. 82.

монастирі. Як самовидець, очевидно, говорить він, напр., про книги Фіолевого друку, що переховуються по різних церквах Галичини, Волині, Підляшшя¹, про “висоце мудрую книгу” Нила Кавасіли, що її слов’янський переклад знаходиться в Путенському монастирі на Волощині², і под. Що він придбав у Галичині, що доповнив у цих мандрівках — зостається невідомим; з того, що він висловлює жаль за тим, що йому не довелось бачити Конст. Острозького, можна міркувати, що учеником острозької школи чи тутешнього гуртка він не був — хіба короткий час там бував. Бачимо, що досить умів грецьку мову, любив її — залюбки пописувався грецькими фразами в своїх святочних казаннях, але спеціалістом у тій греччині себе, мабуть, не чув, судячи з того, що в великих працях над грецькими авторами, які переводилися в Києві, ім’я його не згадується.

В Києві він документально звісний зимою 1615/6 рр. при організації Київського братства: 4 січня 1616 р. підписав він його “Упис” такими словами:

“Во иноцех Захарія Копистенській исповѣдник, яко и ненавидаючи злоє, прилѣпляюще ся благому, составленое в Киевѣ градѣ братство приимаю и облобизаю, повинующегося апостолу граголющу: “братолобієм же друг к другу любезни”, на сіє же и руку мою подписую — писал дня 4 генваря по старому правдивому року 1616”³.

Але я думаю, що він з’явився тут значно раніш, може бути, зараз по смерті свого стрія, перемиського єпископа, коли перемиське владцтво перейшло до уніатів. Я уявляю його собі як одного з головних або таки й головного ініціатора всього піднятого Плетеницьким діла: закупка друкарні, збивання наукового гурту, організації книжної продукції. В його “Палінодії”, там, де він говорить про Острозьку академію, в тім захопленні і зрозумінні великого діла мені відчувається людина, яка сама пережила подібне, брала участь у подібній творчій роботі в мурах Печерської Лаври. Коли стала на місце друкарня і почалась видавнича робота, він являється її найдіяльнішим учасником, а властиво — керманичем. Рідкі книги не мають його передмови

¹ Ці звістки його процитовано в т. V, с. 132.

² Палінодія, с. 911.

³ “Упис” у додатках до “Ист. Киев. Академии” Голубева, с. 4.

або помітки про його участь у їх виданні; часом ці передмови виростають у цілі невеличкі інформаційні статті (це в звичай лаврського гурту — пускати при своїх книгах такі інформативні вступні статті) або побожні поучення. Ставши наступником Плетеницького — печерським архімандритом, він зараз же вибирає собі помічника-намісника, правдоподібно, в справах адміністрації, натомість аж до смерті працює в книжній справі і в останній випущеній в світ книзі “Тріоді Пісній” висловлює бажання — дожити стільки, щоб випустити ще й “Тріодь Цвітну” (1627).

Як ближчі помічники Копистинського в цій роботі виступають два типографи-спеціалісти: Земка Тарасій Левкович (або Левонич) і Беринда Памво. Вони на п’ять років пережили Копистинського, вмерли того самого року, 1632, і з ними кінчиться перший період історії Печерської друкарні. Земка разом з Копистинським підписався на “Уписі” братства, з титулом ієромонаха, так що міг у Печерським монастирі бути при самім початку друкарні. Висловлено було такий здогад, що він прийшов разом з друкарнею, як її закуплено від Балабанів, але одинокий ніби доказ — його похвала Балабанам — не дає ніяких конкретних вказівок на це; пізніш він носить титул проповідника Печерської церкви й ігумена Братського монастиря. На лаврських виданнях його ім’я починає виступати тільки з 1624 р. (на “Номоканоні”), а на другий рік “Толкованіє на Апокаліпсис” виходить з великою його передмовою, підписаною ним з титулами “проповідника слова божого і коректора типографії монастиря Печерського Київського”. Максимович здогадувався, що він заступив у цім Беринду, що їздив до Москви в посольстві від монастиря; але потім цей титул “ісправителя в типографії” зостається за ним далі, а в “Імнології” 1630 р. носить ще більш почесний титул “всього типу правителя” (в епітафії “Тератургіми” *corrector xiąg u tyrographieu sporządiciel*). Вважався, очевидно, найбільшим майстром у віршарстві, і звичайно, де треба було пустити присвятний вірш, похвалу чийомусь клейнотові чи панегірик, це доручалось Земці; він справді не зле володів технікою тодішнього шкільного “іскусного” вірша; взірці його мистецтва побачимо далі. Крім згаданої передмови до “Толкованія на Апокаліпсис”, підписані його іменем ще дві

в “Літургіаріоні” 1629 р. і в “Цвітній Тріоді” 1631; передмова до “Літургіарія” — це цілий трактат, поділений на три частини: в першій автор вивчає термінологію літургії, в другій вивчає таїнство євхаристії, в третій викладає історію літургії; виклад опирається на текстах Св. Письма і на великій богословській літературі, виключно грецьких учителів церкви (з новішої богословської літератури цитується раз трактат про євхаристію сучасного грецького письменника Гавриїла Севера); православні богослови XIX в. дуже похваляють його богословський виклад і його ерудицію¹, але зістається неясним, чи ця ерудиція не походить в значній мірі з других рук, з яких-небудь збірок, бо навіть і такий повний літературний апарат у тодішнім Печерському монастирі досить тяжко собі уявити. Крім того, за свідченням П. Беринди, за Земкою рахується ще одна цікава робота — переклад синаксарів (коротких історичних пояснень свят) у “Пісній Тріоді” 1627 р. П. Беринда в передмові до цієї книги остерігає читачів з інших слов’янських народів, аби вони не дивувались, що синаксари перекладені на просту українську мову, і посилається на домагання “різного причту людей” з “Малої Росії” та наводить різні принципіальні міркування. Але ця цікава апологія перекладання церковної літератури на “общую” українську мову, котру я ще наведу далі, як показується, більше приписує Земці, ніж він в дійсності зробив: обслідування його текстів, переведене останніми часами ак. Перетцом, виявило, що Земка переважно використовував готові українські тексти синаксарів, які знаходив у старших перекладах, а де їх не було, там писав слов’янські (в “Цвітній Тріоді”) або давав тексти паралельні і слов’янські. Взагалі виявив на цьому пункті, як характеризує акад. Перетц, досить значний консерватизм².

Його колега Памво Беринда, як ми бачили, був викликаний Плетеницьким пізніш, коли почали друкувати в но-

¹ Відзиви зібрані в студії пок. *В. М. Отроковського* “Тарасій Земка, южнорусскій літературний діятель XVII в.”, 1921 (Сборник отд. рус. яз., т. ХСVI), с. 22–3.

² Українські синаксари в київських та львівських тріодях XVII–XVIII в. Епізод з історії “простої мови” на Україні, “Науковий збірник” за 1925 р.

вій Київській друкарні¹. Викликали його, очевидно, як спеціаліста, що працював ще раніш, при Стратинській друкарні. Про свої раніші заняття, головню готування свого словаря, він дає цікаве оповідання, яке варто тут навести, бо воно містить подробиці для історії тодішньої освіти і книжності. Подаю в свобіднішій перекладі.

“Проживаючи свого часу в пресвітлім домі благочестивого пана Федора Балабана — мужа мудрості, великого прихильника божественних книг і людей, в них знающих, бачив я, що в своїй бібліотеці мав він множество книг, і святу Біблію в п’яти мовах — єврейській, халдейській, еллінській, латинській і сірійській, Новий Завіт з толкованнями біблійних імен — антверпенського друку. І з розмови зі мною і іншими набравшими охоти видати справлену слов’янську Біблію, просив він листовно патріарха александрійського Мелетія, посилаючи й дарунки, аби прислав йому еллінську Біблію 70 толковників, типом (друком) або пером начертану, аби тільки була підписом засвідчена його рукою, що свобідна вона від помилок і змін іновірців. Тим часом понудив і мене, хоч і простого, але захопленого тою ревністю, аби я вибирав речення і імена словенські, бо тоді не було лексикону, окрім любомудрого кир Лаврентія Зизанія, тоді дидаскала, а тепер пресвітера; що я з нього взяв і що поправив, мусить бути ясно. З того я тоді почав — поки смерть мого добродія не спинила і його (заміри) і мої: (вибирав) з різних книг і праць, особливо толкування Максима Святогорця, Мануїла Ритора й інших. Потім, через багато літ, коли мене покликано до друкарні (Печерської), до справлення “Бесід на посланія апостольські”, і в ній працював два роки вдень і вночі (нощеденствуя), я поспи-

---

¹ Про Беринду маємо тепер дві спеціальні студії: *А. Сичевская*, Памва Беринда и его вирши на Рождество Христово и др. дни, 1912 (“Чтенія в общ. Нестора”, т. XXIII) і *С. Щеглова*, Один з київських літератів XVII, 1925 (“Наук. збірник” за 1925 р.) і чимало більших і менших згадок про нього в загальніших працях (*Голубев*, П. Могила; *Харлампович*, Зап.-рус. школы; *Возняк*, Історія укр. літератури та ін.). Особливу увагу викликав його лексикон (про нього в працях *Житецького*, Очерк литерат. історії малорусского нарѣчія, *Булича*, Очерк історії язуконання в Росії, *Грінченка*, Огляд укр. лексикографії, в “Записках”, Львів, т. LXVI, *Огієнка*, Огляд укр. язуконання, там же, т. LXXIX.

сував “произволники”, позначені там на боках листів і деякі нерозтолковані (там), і так з тих “Бесід на Діяння” доповнив і зібрав цей лексикон”¹.

Після смерті свого патрона Балабана і взагалі потім, як Балабани втратили свої ієрархічні позиції, Беринда якийсь час працював у Львівському братстві, як ми бачили, і в цьому часі заявив себе визначною віршарською працею — збірником віршів на різдвяні й інші деякі свята, присвяченим новому львівському владиці Тисаровському (1616). В Печерській друкарні, куди його викликав Плетеницький, мабуть, при кінці того ж року, ім'я Беринди стоїть на “Анфологоні”, 1619, з титулом “типографа” і в супроводі комплімента його “обичности в благоіскустві типографськїм”.

Повернувшись до Львова, очевидно, на те тільки, щоб упорядкувати свої справи, він зараз же 1620 р. випускає “Номоканон” і після того аж до смерті зістається на чолі друкарської справи печерської — найвищою рангом особою в друкарні (ступенем вищої від Земки). В “Імнології” — цім “особовім складі” її (1630), титулується він “типїкароводцем”, а за свої заслуги одержав (мабуть, під час побуту в Києві патр. Феофана) почесний титул “протосинкела трону (патріархату) єрусалимського”.

Привівши з собою зі Львова своїх свояків — сина Лукіяна (Лукаша), котрого бачимо серед “спудеїв” Братської київської школи, і Стефана Беринду (брата чи братанича), він поставив цього на роботу в Печерській друкарні, і він уже на “Бесідах” 1623 р. значиться разом з другим своїм товаришем як “благовѣйній и розумичній от прототипа типографове” і в такому рангу молодого типографа зістається, мабуть, до смерті свого брата як його технічний помічник (попросту, мабуть, складач і коректор).

Оця трійця — учений богослов Копистинський і два менші спеціалісти-книжники П. Беринда і Т. Земка — становили осередок, хребет печерської видавничої й літературної роботи. Більш епізодично брали в ній участь інші печерські і позапечерські літературні сили. Для ілюстрації, як виконувалися значніші літературно-видавничі праці, наведу

---

¹ Післяслово Лексикону словенороського, 1627 р., передр. в збірці Тітова, с. 187.

кілька редакційних пояснень, що подаються часом у печерських виданнях.

Випускаючи “Анфологiон”, редакційний колектив просить читачів пом’янути передусім архімандрита кир Єлисея, аби бог “усугубив літа сідини его в прочая, усугубити ввірений йому талант сподобить яже о благочесній церкви восточния” (дасть змогу йому для неї ще потрудитись)¹. “Його ж подвигом, попеченієм і тшанієм неліностним движим (ініціативою і намовами) пречестний в отцях кир Іов Борецький, ігумен святої обителі архистратига Михаїла Златоверхого в Києві, учитель сий благочестия і достовірен в божественных писаніях, всяким прилежанієм от істинного греческого на словенській діалект ісправив, многа ж і істолкував. В дечім привніс ісправленіє преподобний і благородний в архідіаконах кир Захарія Копистинський, муж ревности презільної в благочестіі, словесно ж премудр і в богословіі, і в ісповіданню православної віри. Посліди ж привніс подвиг бодростного ізслідователів ісправленія честний в еромонахах кир Памво Беринда, обичнішим по благоіскуству типографському діланнем. І інші сопоспівшницї в сих (справах) — котрих імення нехай напишуться в книгах живот” (передмова “кліриків св. великої церкви Лаври печерської”)².

Історія видання “Бесід Івана Златоустого на посланія ап. Павла”, що їх печерський гурток уважав верхом своїх досягнень (це була дійсно монументальна праця, прегарно виданий фоліант, понад 1600 сторінок друку, призначений не на якийсь практичний церковний вжиток, а для чистого побожного задоволення), сповідається так:

“Передусім треба згадати пресвітлого і державного того Василя Константиновича Острозького, воєводу київського, що був великим ревнителем і поборником православної віри східної церкви, правдивого отця і добродія Русі (“Россіи”). Піклуючися про побожність і маючи велике бажання книги видавати, — що й далось йому, — хотів він і цю книгу, як і інші, майстерством типографії подати.

Також годиться згадати тут пресвітлу і благороднішу княгиню Федору Чорторійську Боговитинову, хорунжину волинську, добродітельми украшену: піклуючися про ан-

¹ Там же, с. 55.

² Передр., с. 23.

гельське іночеське життя, вона гідно приложила до себе писане про Юдиф: прославилось ім'я її на всій землі, бо до краси її була придана чистота, і не знала вона мужа всі дні життя свого, коли помер її самотній чоловік. Оця христоіменита, як та Олімпіада Константинополітана, з пресвітлого роду преподобна і найвищих добродітелів св. Івана Златоустого учениця і наслідниця, упросила преподобного священоінока Кипріяна, з міста Острога мужа, в еллінським діалекті іскусного, що в Енетіях (Венеції) й Патавії лобомудрствував, а потім на горі Афонській жив і тепер там в премудрості й воспіванні, й ума просвіщенню пробуває, духовно насоложуючися будучими благами небесного Єрусалима. Сього — кажу, — ублагала вона, щоб він зробив переклад (переводженіє) з еллінського язика на словенський "Бесід св. Івана Златоустого на посланія блаженного Павла". Це він і зробив, тільки типографії бачити того перекладу не довелось.

Нарешті приємно мені споманути пресвітлого і православного Михаїла Корибута, князя вишневецьке, старосту овруцького — другого Геракла і Гектора¹. Цей теж велике мав бажання видати цю книгу своїм коштом і грошима, і дав був уже задаток, але смерть перебила і не дала досягнути бажаного.

Тепер же зволила благодать духа св. осінити преподобного і блаженного отця нашого кир Єлисея Плетеницького... що він у порученім йому дому божім, з обов'язку свого все проходячи і розважаючи і все добре порядкуючи, знайшов книгу цю, полюбив її і захопився доброю щирістю та став радитися, з ким йому бог дав, про її справлення. Зміркувавши ж і намітивши свобідного і незайнятого благоговійного мужа, словеснішого дидакала і вітію, стяжавшого уміння й іскуство художнього елліно-грецького язика пречесного отця кир Лаврентія Зизанія Тустановського, пресвітера, ісповідника і проповідника св. православної віри, він його упросив люботрудно подбати — той переклад (переводженіє) провірити й виправити. Він же, люб'язно прийнявши це доручення, з найпевнішим архетипом ел-

---

¹ Ираклія і Ектора второго — це той Вишневецький, що до нього звертався з своїми видавничими планами Вишенський, а Смотрицький присвятив "Тренос".

лінським, добре спорядженим в городі Етоні¹, два роки працювавши над цим, виправив цю книгу. По цім пречесний і блаженний отець наш кир Єлисей архімандрит — на правду гідний назватись благочестя ревнителем, муж добрих намірів, ідучи за прикладом того пресвітлого і православного Василя Константиновича Острозького, уже в старості глибокій благообразно процвітаючи сивинами, а як в юності трудолюбного і вірного свого господина раба являючи з себе, такого, що помножив свої таланти, як олива плодovitа, плодоносячи в дому божім, і неустанно роздумуючи про добро, — здійснюючи свою першу обіцянку: сповнити церкви книгами... постарався з пречесною братією внести до типографії цю книгу. Доручив її мені, найменшому з усіх, ієромонахові Захарії Копистинському епітропові (попечителеві), і чесному ієромонахові Памві Беринді, пильному в бож. писаннях і в ділі цім розумноіскусному. Ми ж, виконуючи свій послух і разом з тим бажаючи для церкви російської такого скарбу, стали до цього діла і, маючи грецькі книги і словенський архетип, в міру уділених нам здібностей, як у самім тім зводі, ще раз його очищуючи і виправляючи, так і у всіх інших іскуствах і строєннях, котрі відкриває книга, благородно і мудро трудилися... а пособляла ж інша чесна братія, котрої ймення нехай напишуться в книгах живота”².

Післяслово додає ще кілька небезітересних рисочок:

“Промислом пильністю й благословенієм пречесного і блаженного отця кир Єлисея Плетеницького, архімандрита печерського (київського), радою освящених і чесних ієромонахів, старців і братії, в користь і славу християнському слов’янському родові, на укріплення його в вірі святої восточної кафолічної церкви, вчинена була ся душеполезна і богодуховенна книга... Трудилися в художестві типографіювання книги сеї побожні руські мужі: трезвенний і ціломудрений Тимофій Олександрович, маістер художества печатного. Благоговійні і “розумичні” в прототипі типографи Стефан Беринда і Тимофій Петрович — їх і інших співробітників, що в тім потрудилися, нехай будуть написані в книгах животних” (пер. 55).

¹ Eton — місце відомого англійського університету.

² Передмова З. Копистинського, 1623 р. (передр. с. 57—8).

Продовженням цього діла була друга монументальна збірка “Бесід Ів. Златоустого” — на “Діяння апостолів”, випущена 1624 р. (556 стор. фоліо); історію її видання той же Копистинський описує так (подаю в скороченій парафразі):

“Той же пресвятий дух і в теперішніх часах послав свою благодать і дар в душу блаженного і преподобного отця кир Єлисея Плетеницького, вложив його преподобію бажання цю книгу толкувань св. Івана Хризостома бачити переложену. А до цього його бажання благодать господня дала і піднесла православного словеснішого мужа кир Гавриїла Дорофеевича, примікірія п(ечерського)¹ і клірика львівської церкви, дидакала елліно-грецького любомудрішого і художнього языка, так що він з елліно-грецького архетипу, в Етоні спорядженого, переложив на словенський язык розумно (зрозуміло) і правильно, як то бачите. Тому я його всім церквам, як колись ап. Павел своїх співробітників, поручаю і в благодать і любов віддаю...

Потрудився, крім нього, над цю книгую також священоінок Йосиф Святогорець, проповідник слова благодаті і протосинкел св. патріарха александрійського: він, прочитуючи той слов'янський переклад (превожденіє), з грецьким архетипом порівнював (слѣдовал). І так за благословенням православних архіреїв ця книга була видана (ізобразися) типографським художеством. Нарешті ще в конечнім виправленні словенського перекладу і в художнім друкарським устроєнні цієї книги послужив благоговійний ієромонах Памво Беринда, протосинкел патріарха єрусалимського, розумом і рукою пильно виправляючи і працюючи. Інших же ділателів нехай напише Бог в книзі живота (передр. 99–100)”².

Осібнo поминається пам'ять Константина Богдановича Долмата, фундатора Дятеловицького монастиря (підданого

¹ Так розуміють це п, але поза тим чи Гаврило Дорофеевич працював у Києві, чи у Львові (де він був членом братства, з котрого якийсь час був виключений за різні шкоди братству) — невідомо.

² Цих менших ділателів згадує друкарське післяслово: “Подвизаша же ся в дѣланіи сеа богодуховенныа книги благоподвижніи и благочестивіи друзи в типографіи в *составленіи писмен* типографски Стефан Беринда и Андрей Наумович и прочіи любомудріи обещници в своих им дѣлах” (передр. 94).

ним у завідування Печерської Лаври), що записав певну суму також Лаврській друкарні, котру вона обернула на видання цієї книги (“славить его и побожное почитает и Лавра Печерськаа кїевськаа, выносит свѣтло и явно выхваляет в ней типографїа, бовѣм и до тоєи суммою пѣнязей приложил ся — которого, большим еднак монастырским коштом тая выдает ся на свѣт книга”, передрук 101).

Родичеві цього Долмата був присвячений третій капітальний екзегетичний твір, що, по гадці Плетеницького, має служити доповненням толкувань на книгу “Діань”: Андрія Кесарійського “Толкування на Апокаліпсії”, — випущене вже по його, Плетеницького, смерті Захарієм Копистинським, з передмовама Копистинського і Земки, що так оповідають історію видання:

“Тому що старі зводи Апокаліпсії попсовані і поскорочувані, цю (Апокаліпсію) многотрудно перетолкував з еллінського пречесний пресвітер господин отець Лаврентій Зізанія (так) Тустановський, муж в еллінських і словенських іскусний, дидакал і проповідник слова божого. Потім люботрудящі вдруге порівняли з тим еллінським і виправили і розв’язали, в совязанном разумѣ (розтолкували неясне), доповнили місцями Писанія, там згаданими, прикрасили при кінці каталогом (покажчиком) задля легшого вишукування речей і доповнили словом св. Єфрема на преображеннїа... і словом Золотоустого про рівність апостолів між собою. До цього всього приложив в друкарні свої здібності пречесний еромонах і протосингел Памво Беринда” (пер.144).

Йосиф Кирилович, згаданий вище як справщик “Бесід на Діаннїа”, виступає іншим разом того ж 1624 року як видавець Псалтирі, “прикладом” (жертвою) того ж Конст. Долмата; в короткій, але доволі живо і місцями гарно написаній передмові¹ він пояснює свій, так би сказати, кри-

---

¹ Така, напр., його похвала Псалтирі: “Но что еще реку о Псалтыри? Вьистину многое ся есть преизящество, множайшее достоинство, премножайшии ползы. Сухую бо се (якоже глаголют) мимошед ногою (побіжно згадаю) яко о еже ей кратко в себѣ съдержати Ветхая и Новая Писанія — малою Біблією нарицает ся. Мимо шедь яко повѣсти о множайших древних лицах и вещах в себѣ содержит. Умолчав яко о всесвятей Троици и смотреніе еже

тичний метод: палеографічні міркування, котрі привели його до деяких поправок у традиційнім церковнім тексті Псалтирі (передр. 89). Далі зветься справщиком “Поучитель авви Дорофея” — “исправи ся сіє от древняго истинного и славного еллино-греческаго діалекту всечестным ієромонахом кир Іосифом протосингелом святѣйшаго великого престола александрійского и поклонником святых земель Палестины и Синаа. Вину же сему подаде иже в священноиноцех всечестный господин отец кир Памво Берында, протосингел ерусалимский и архитипограф предреченной св. Лавры, иже и многлѣтиѣ; о сей душеполезнѣй вещи попече ся, и нынѣ много помощію божією потруди ся в исправленіи, типографским дѣлом з славенского языка” (передр. 192).

Межи молодшими членами цієї друкарської колегії¹ вартий особливої уваги вищезгаданий Тимофій Александрович, Вербицький прізвищем. З київських актів викрилося, що це був не якийсь-небудь монах, а заможний київський “обиватель” — міщанин і zarazом “товариш війська й. кор. мил. Запорозького”. Пропрацювавши в Лаврській друкарні кілька літ, він заложив свою власну друкарню, прав-

на земли сына Божія и о тайнах церкве велегласно пророчествує...” — штучно і зручно збудований період.

¹ Повний технічний персонал друкарні, що звичайно в передмовах і післямовах записується тільки “в книгах животних”, знаємо з 1630 р., коли він видрукував великодній привіт своєму архімандритові, виписавши під поодинокими віршами ймення своїх членів з повними професійними титулами. Вони виступають тут у такім ієрархічнім порядку: Ієродіакон Ісаїа типонадзиратель. Інок Артемій Половкович типонаблюдитель. Стефан Берында типограф. Нафан Зьнкович батирщик. Дімитрій Захарієвич стлѣпоправител(ь). Парфеній Молковицкій изобразитель. Михаил Фойнацкій изобразител(ь). Павел Макарієвич батирщик. Феодор Кипрієвич батирщик. Леонтей Ієрусалимович писмолєател(ь). Після них — як особа вищого порядку — П. Беринда типікароводец і Тарасій (Земка) “всего типу правитель”. Щодо наведених назв, то “изобразителів” уважають за рисовників, що рисували ілюстрації й оздоби до книг, а “батирщиків” — друкарів у тіснішій значенню, тих, що мастили фарбою гранки і набивали на них папір (Титов, Типографія Кієво-Печ. Лавры, с. 216); але “изобразителі” теж може значити друкарів, бо “изобразити” — це теж термін, рівнозначний з “друком видати”.

доподібно, для цього закупивши восени 1624 р. велику садibu коло церкви Спаса у жінки козака Путивльця, що під той час пробував “за Порогами”, за поважну суму 200 кіп литовських, і на другий рік випустив “Часослов по уставу стых іерусалимских обителей”, з присвятою митрополитові Борецькому, а рік по тім повторив це видання. Це була доволі велика книга, 288–294 сторінок кварто, друкована письмом і матеріалом, дуже подібним до лаврського або, може, навіть і лаврським таки. В післяслові, адресованім “всѣм о христѣ избранным прежде вѣк по предувѣдѣнію вѣчнаго Бога в народѣ Росском сыном церкви восточныя и всѣм съединяющим ся тоя православію”, видавець зве себе “многогрѣшным и худѣйшим в художествѣ типографском”¹.

Заможний київський міщанин-козак майстром Лаврської друкарні і потім самостійний друкар — це явище, варте того, щоб його відзначити. Воно служить ілюстрацією того ентузіазму, захоплення друкарським мистецтвом, “кунштом”, яке проречисто виявляє себе в передмовах лаврських видань. Ми знаходимо тут як похвали і незвичайно високу оцінку цього друкарського “художества” взагалі, так і вислови сподівань великої користі від розпочатого лаврського діла для народу “іафето словеноросійського” і всього православного “словено-ілирійського світу”, для котрого — не тільки тіснішого українського — призначала свої видання Лаврська друкарня.

В передмові до “Анфологіона” так представляється походження друкарства: “тому, що многорачительний і люботрудний (відданий всяким клопотам), а на красу лінивий ум чоловічий не міг з рукописних букв, через своє убожество, доходити і навикати (євангельських слів) то божественне піклування, все справляючи на спасення людське, в цих останніх часах зводило зробити легкими до ознайомлення і набуття, коли книги стали виготовлятися, писатись і подаватись письмом через печатарське діло. Правда, що дуже хитре, і коштовне, і тяжке для начинателів, але легке до набуття, многокорисне і многонаказательне для пильних

---

¹ О. Истомин, Матеріал для біографії “друкара” Тимофея Александровича, “Чтенія Нестора”, XII, 1898; про пізнішу його долю у *Огієнка*, Історія українського друкарства, с. 303 і далі.

покупців (стяжавателів)! Так скрізь закладалося багато типографій або друкарень, виходило з них багато книг різних учень, і користь несло християнському родові, в різних народах і в тім нашім, російським, і також ревністю порушений побожний і христоробивий, святої пам'яті благородний муж, господин Федор Юриєвич Балабан на Хорохорині, в попередніх роках цю (друкарню) спорудив, до діла призвів і печатарством молитвословних книг, себто требників, приложився до церковного добра (исполнення), корисно, бездоганно і потрібно. Коли ж перемінів він тлінне на вічне і пішов у блаженні місця, а ту (друкарню) порожньою лишив, преподобніший отець кир Єлисей Плетеницький, волею божою архімандрит монастиря Печерського київського, схотів до інших піклувань про церкву і загальної напрари чернечого життя і трудів на укріплення отцівських предань і догматів єдиної святої соборної апостольської церкви східного православія: аби вічним і непорушним зберегти отцівське благочестя і правило церковне. Набув цю (друкарню) в тім домі ціною срібла й, перенісши до святої обителі Печерської, разом з усею в Христі братією радився, який би то перший сніп жита свого Богові привести і православних серця звеселити, а божі храми оголосити” (пер. 21).

Випускаючи в світ “Бесіди на послання ап. Павла”, той же автор, Захарій Копистинський, звертається з таким закликком до вірних народів:

“Радуйсь і веселись православний Яфето-Російський роде.

Веселіться й тіштеся всі роди одного з нами благочестя й ісповідання! Зволив Бог повістити своїх правовірних таким даром — книгою рівного з апостолами учителя св. Івана Золотоустого! Се другий Павел зі сходу, як птах, перелітаючи вселенну, дарунком до вас приходить, і в нім — смію сказати — сам Іс. Христос вам приноситься: в однім і другім (Павлі й Івані) говорив він! Се від престола первозванного св. верховного апостола Андрія св. церкви константинопольської преславний учитель¹ прибуває до своїх

---

¹ Ів. Золотоустий був патріархом царгородським, отже, мовляв, сидів на престолі ап. Андрія, що тут, до речі, називається “верховним апостолом” — титулом, що прислугував патронам Риму Петро-ні і Павлові.

країв (епорія) — до Росії й до інших, бажаючи в сих часах гоненія научити своїх і в правих догматах утвердити...”

А в передмові до другої серії “Бесід” на “Діяння” він кличе: “От знову приходить до нас оцей вселенський учитель божественний Христом (Золотоуст), перше одягнений слов’янською ризою гомілій на посланія св. апостола Павла, тепер прикрашений сарматською багрянницею гомілій на діяння св. апостолів. Приходить, — кажу, — від друкарні св. Печерської Київської Лаври, маючи на тій ризи найдорожчі перла праведних догматів і безцінні взори живописаних образів побожного життя. Він так прикрашений приходить — ви ж його люб’язно прийміть! Прийміть його, Яфетове плем’я, — роси, слов’яне і македонці! Набувайте його, болгаре, серби й босняне! Цілуйте його, істрияни, іліри й далмати! Стрічайте його, молдавани, мунтяни й угоро-волохи! Приймайте його, чехи, мораване й хорвати! Вся широко-власна (широка землями) Сарматія, полуби й придбай його, і всі православні, як якийсь евхаристирій (дарунок), прийміть любовно сю книгу і вважайте її за дорогоцінний скарб. Бо з давніх часів християне шанували сю книгу, як то видно з житія св. Індія і Домніни” (пер. 102—3).

Тут відзиваються ноти того розбудження історичної традиції, слов’янської спільності, піднесення національного почуття, що виявляється з моментом перенесення осередка національного руху на київський ґрунт — про це ще я далі буду говорити, а тут зазначу, що, крім писаних ідеальних міркувань, тут були й цілком матеріальні: організатори печерського видавництва бажали дійсно притягнути широкий слов’янський православний світ до попиту на нові печерські видання, сотворити для них широкий і тривкий ринок і з своїх накладів зробити постійний капітал Лаври. Як тільки закінчено друк “Бесід на посланія ап. Павла” — цього шедевра печерської графіки, класичного утвору печерської ученої колегії, зараз післано підносні примірники до Москви — цареві, патріархові і згаданому думному дякові Граматіку; а на другий рік, по виході “Бесід на Діяння”, поїхав сам П. Беринда — “книжний печатний мастер”, як його записують у московській діловій кореспонденції, з підносними примірниками цієї книги “свого майстерства” і проханням грошової підмоги на дальшу видавничу роботу, а

після того мав їхати на Афонську гору, мовляв, для книг “от тамо сущих зводов”, але zarazом, очевидно, і для популяризації кийвських видань та викликання попиту на них в балканських слов’янських церквах¹.

Тим, очевидно, пояснюється й одмічена вже вище подробиця, що Лаврська колегія розрізняла ті книги, що призначались для місцевого вжитку й через те писалися “простою” або “общою” мовою, і ті, що рахували на попит в усіх православних слов’янських землях і тому старанно витримували і церковнослов’янську традицію канонічних текстів, і церковнослов’янську мову в усякого роду поясненнях та інформативних статтях. Цю сторону справи ясно освітлює післяслово П. Беринди до “Пісної Тріоди” 1627 р., де Земка умістив був кілька синаксарів українською мовою:

“А еже о синаксарех на російскую бесѣду, общую честным іеромонахом Тарасіем Левоничем Земкою, проповѣдником слова божого от греческого предложеных, противо сему а не прерѣкуете великоросси, болгары и сръбы и прочіи подобніи нам в православіи. Сътвори ся се ревностію и желѣніем рода нашего Малои Россіи благородных гражданских и прочіих различнаго причта людей, научивших ся словеснаго языка глубокоразумнаго, имѣющаго разум и мудрость якоже греческа и прочаа грамотическа писанія. Не погрѣшиша древніи отци святіи и любомудрци святого Матфеа евангеліе от єврейска языка на еллинскій переведшии, Марка же, Луку і Іоанна от еллинска перенсшии такожде же богословскіи греческіи книги истолковавшии на словенскій язык. Тѣмжде и мы смотреніем и тшаніем се сотворше ради ползы и пріобрѣтенія братіи своєї уповаем о Господѣ яко не погрѣшихом. В съзиданіе бо сіе сътвори ся, — да не речет ся нам: ты убо добрѣ твориши, но другій не съзидает ся, и ум мой без плода ест(ь). Сего ради повинухом ся апостолу глаголющу: в церкви хошу пят(ь) словес умом моим глаголати, да ины ползую, нежели тмы словес языком” (пер. 179).

Отже, “гражданські і інші ріжного притчу людей Малої Россіи” добивалися видань “бесідою общою”, простою роз-

¹ Харлампович, Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, I, с.102. Каптерев, Патріарх Никон, “Правосл. Обзореніе”, 1884, кн.1, с. 151.

мовною мовою, і печерські учені признавали, що це бажання вповні оправдане, бо треба, щоб слово було зрозуміле, “назидало” (будувало), приймалось умом, а не тільки язиком. Але що ж, коли “великороси, болгарі і серби” відкидали книги, друковані “общою бесідою” українською, домагалися традиційної церковнослов’янщини, і з цим рахувалася печерська старшина.

Очевидно, з цих мотивів вона головну увагу свою звертала взагалі не так на книги, призначені спеціально для українського громадянства, — писання полемічні, історичні, літературні, котрим поза тісними межами українських суспільних верхів не було попиту і ходу, а, так би сказати, універсальні, з місцем і хвилику не зв’язані твори, як книги богослужбні, канонічні, писання старих учителів церковних і т. д., які, можна було думати, віками матимуть вартість і потребу і в “Малій” і в “Великій Росії”, і в землях балканських.

Книги друкувалися з великим запасом і довго лежали в лаврських магазинах на провсяке. Висилаючи своїх послів до царя, після сполучення України з Москвою (1654), з проханням потвердження своїх прав і милостині, печерська старшина посилає цареві хрест артистичної роботи, частину мощей і шедевр своєї графіки — ті ж “Бесіди Золотустого” на “Послання” і “Діяння” з додатком “Апокаліпсу” Андрія Кесарійського, і коли московський уряд, чи справді зацікавлений високими прикметами цієї графіки, чи, бажаючи дати матеріальну підмогу Лаврі, замовив був Лаврській друкарні повторення “Бесід на Діяння”, печерська старшина пропонувала краще забрати старе лаврське видання, котрого ще лежить на складі багато, і ставила “дешеву ціну” — по 2 рублі за примірник без оправи. Пробували всяко поширювати продаж своїх видань у Московщині, відкривали навіть свою книгарню в Москві, і без сумніву — подібні ж проби робилися в землях Молдавських і полудневослов’янських¹.

---

¹ Харлампович, Малорос. вплив, I, с. 97 і далі “Акты Южной и Зап. Рос.”, X, с. 706. Заказ Московскаго правительства киево-печерской типографіи в 1669 г., “Киев.Старина”, 1896, VI. Про поширення української книги в Московщині — ще Шляпкин, Св. Димитрій Ростовскій, с. 118 і далі.

Тут, очевидно, лежали також і мотиви, з яких Лавра зависно запобігала всякій друкарській конкуренції і всяко старалась не допустити, щоб у Києві з'явилась якась інша друкарня. Відновлена православна митрополія скоро почула потребу в своїй власній друкарні або взагалі якійсь іншій, незалежній від Лаври. Згаданий Вербицький користувався фінансовою підтримкою митрополита, як показує тестамент Борецького, а друга друкарня — Спиридона Соболя — була заложена “в дворі Йова Борецького, митрополита київського”, як значиться в її виданнях¹, отже, була властиво митрополитальною, тільки під кермуванням Соболя; так пізніш (в XVI в.) представляли справу митрополити, допрошуючися в царського уряду дозволу на заснування окремої друкарні. Натомість Лавра довідалася, що “та Соболева друкарня не для яких-небудь правильних причин або через недостачу церковних та інших книг була заведена, а тільки з ненависті тодішнього київського воєводи за те, що Лавра не приймала злочестивої римської унії, на утиск і руїну Лаврі”, і коли в 1750-х роках київська митрополія розпочала згадані заходи коло своєї окремої друкарні, архімандрит печерський виразно заявив, що готовий і десять тисяч карбованців стратити (сума для того часу величезна!), тільки не допустити до окремої митрополитанської друкарні. Лавра представила цариці, що коли ця друкарня здійснилась би, то це зруйнує Лаврську друкарню, і Лаврі з того буде “ненагородима шкода і незносна обида”, і цариця Єлисавета, її вірна прихильниця, вимогла назад уже виданий митрополитові дозвіл і знищила його. Цей епізод кидає яскраве світло на попередню історію і робить для нас зрозумілими, чому Соболя кінцем мусів перенести свою друкарську працю до Білорусі (працював в Кутейні, Буйничях, Могилеві як мандрівний друкар), а Вербицького Петро Могила виправив до Молдави, коли воєвода Матвій Бесараба захотів закласти друкарню в себе². Так Лавра фактично обстоювала свою друкарську монополію — подробиця, що дає яскраву ілюстрацію того, що значив Печерський монастир у Києві і яку силу мав³.

¹ Каратаєв, ч. 321, 329, 345, 346, 367.

² Молдавський требник Вербицького у Каратаєва, ч. 426.

³ Про ці змагання новіша стаття *Ів. Огієнка* “Київська митрополітська друкарня”, 1924 (відб. — з “Літ.-Наук. Вістника”, 1924, VII), а також в “Історії українського друкарства”, I, с. 307 і далі.

Певним оправданням цих претензій на друкарську монополію було те, що в друкарську продукцію вкладалися великі кошти, які могли повертатися тільки поволі, і що Лаврська друкарня не спекулювала на книжки ходові, риночні, а бажала заповнити прогалини в дотеперішній українсько-великоруській продукції, беручись до книг великих, дорогих і позбавлених практичного значення, як ті класичні писання Золотоустого тощо. Так дивився на її завдання сам фундатор Плетеницький, і, випускаючи в 1617 р. Часослов, він уважав потрібним в передмові оправдатися з того, що от Печерська друкарня випускає книгу, не раз уже друковану: “Нехай не кажуть, що ця книга видавалася не раз і не одною друкарнею, дарма: добрий крам завсіди на торгу, і потрібна страва завсіди в ятках (в макелѣх, *macella* — м’ясні ятки), і знаряди, що їх частіш уживаємо, завсіди майстер виробляє” (передр. 3–4). Але очевидно з того, що передусім завданням своєї друкарні він уважав давати книги, перед тим ще не видавані.

Дійсно, протягом перших 15 літ свого життя, коли ця друкарня жила цілком ідеями своїх фундаторів, Плетеницького і Копистинського, вона давала не тільки багато — давши стільки, що всі інші українські друкарні разом за півнікову свою діяльність¹, — але й давала речі інтересні, в дру-

¹ Свого часу, в VII т. “Історії України” я дав був реєстр видань Печерської друкарні, тепер повторюю його, провіривши на основі новіших студій:

1616–7, Часослов, 4°, 22 + 192 карток; 2 передмови, підписані 20 груднем 1616, тому видання датується звичайно 1617 роком, але при вересневім рахунку це тільки кінець 1615; книга могла вийти і з цією датою в 1616 (титуловна сторінка не збереглась).

1618, Вѣзерунк цнот прев. о. Єлисея Плетенецького, 4°, 6 карток.

1619, Анфологiон або “избранная минея”, fol. 16 + 1048 стор., з багатьма гравюрами, на стор. 366: р. 1618, що, мабуть, вказує, що досі надруковано в р. 1617; на стор. 597 зазначено, що надруковано це 23 червня 1618; на стор. 1104 закінчення з датою 2 січня 1619; дальші 44 сторінки, з службами руським святим, друковані в 1619 р.

1619–1620, Книга о вѣрѣ единой соборной апостольской церкви, 4°, 4 + 317 + 308 стор. (про час видання ще нижче).

1620, Номоканон, 4°, ст. 4 + 140, на титулі дата 18 червня 1620.

ку нові, різномодні, до старих писань додавала інтересні інформативні вступи, присвяти і тим до певної міри нагороджувала перевагу старої літератури над новими оригінальними творами. А та організація книжної, літературної праці, що її було переведено в зв'язку з цією видавничою роботою на протязі кільканадцяти літ, підняла Київ з ролі ялової з культурного погляду, пограничної бойової провінції на висоту культурного центру, яким він переставав бути вже з середини XIII віку!

1620, Божествъныя Литургія, 4°, 16 + 56 + 521, передмова датована 14 жовтня 1620.

1622, Вършѣ на жалостный погреб П. Конашевича Сагайдачного, мале кварто, 24 картки.

1623, Іоанна Златоустого Бесѣды на 14 посланій св. ап. Павла, fol. 34 одностайних сторінок і 3202 стовбців, "зачалося друкувати 26 березня 1621, закінчено 2 квітня 1623"; деякі примірники з присвятою кн. Стеф. Четвертинському, інші — Ф. Копистинському.

1624, Псалтирь, 4°, 24 і 456, при кінці дата: надруковано 7132 червня 28.

1624, Іоанна Златоустого Бесѣды на Дѣянія стых Апостол, fol. 24 і 534 стор., закінчено 24 серпня 1624.

1624, Номоканон, повторення видання 1620 р. 4°, 8 і 175 стор., на титулі дата 25 листопада 1624 р.

1625, Казанье на честном погрѣбѣ... кир Еліссея, 4°, 1 і 49 ст., на титулі вихідна дата: 17 лютого 1625.

1625, Акафіст пр. Богородици, Іисусу Сладкому и Успенію, 4°, 2 і 8 і 205 стор., на титульній дата: 5 вересня 1625.

1625, Андреа архіеп. Кесарія Каппадокійскія тлькованіє на Апокалипсіи, fol., стор. 16 і 156 і 2, на передмові дата: 17 жовтня 1625.

1625, Омлія, албо казанье на роковую память... Еліссея Плетенецкого, проповѣданое... 1625 м-ца ноемврія дня 29, 4°, стор. 60.

1625—7, літючки: ілюстровані листки "повѣсть удивителна о діаволь" П. Беринди, 1626, досі звісно їх разом сім (Тітов, с. 182—4).

1627, Тріодіон си єсть тріпѣснец св. великої чєтыредєсєтницѣ, fol. 4 і 802 стор., з масою гравюр; післямовою датоване 15 лютого 1627.

1627, Лєксикон словєноросскій и имен тлькованіє, П. Беринди, з присвятою Балабанам, 4°, стор. 4 і 575 стовбців і 2 стор.; передмова датована 1 серпня 1627.

1628, АПОЛЛЕІА, Апологія, соборні акти 1628, без означення друкарні, припускають, що печерська, 4°, стор. 3 і 9, на титулі дата: 30 серпня 1628.